

УДК 811.161.2'373.7:001.4

Людмила Боярова

Фразеологізація термінологічних словосполучень

У статті розглянуто сутність фразеологізації термінологічних словосполучень як мовного явища та критерії розмежування омонімічних складених термінів і фразеологізмів.

Ключові слова: термінологічне словосполучення, фразеологізм, фразеологізація, омонімія.

В українській термінології серед вербальних засобів номінування спеціальних понять поширені аналітичні номінації. Питання статусу термінів-словосполучень розв'язують у мовознавстві неоднозначно: більшість науковців вважає їх об'єктом термінознавства, а деякі вчені виводять такі мовні одиниці за межі термінології і пропонують розглядати серед фразеологізмів, що, на наше переконання, не має достатнього обґрунтування. Заслужують на увагу висновки, яких дійшов М. Ф. Алефіренко, зробивши досить глибокий зіставний аналіз термінологічних та фразеологічних словосполучень: стійкість і відтворюваність не можуть бути основним аргументом фразеологічності аналітичних термінів, оскільки ці властивості мають й інші мовні одиниці; фразеологічне значення (емоційно-експресивний характер) та термінологічне значення (логіко-предметна спрямованість) суттєво різняться; аналітичні терміни мають обмежений склад компонентів (цим мовним одиницям не властиві, як фразеологізмам, синонімічні замінення компонентів та поширення іншими словами) тощо [1:84–89]. Є всі підстави твердити, що такі роздільно оформлені мовні одиниці, як терміни-

словосполучення й фразеологізми відмінні за структурно-семантичними властивостями й належать до різних мовних підсистем.

Термінологія взаємодіє із загальнолітературною мовою і є одним із джерел її розвитку. Якщо термінологічне словосполучення часто вживається за межами терміносистеми, воно втрачає дефінітивні й системні характеристики, тобто відбувається детермінологізація, що здебільшого спричинює появу нової мовної одиниці – фразеологізму, і в цьому випадку цей процес можна кваліфікувати як фразеологізацію. Так, межі фразеології розширили терміни-словосполучення з будівництва (*закласти фундамент*), із медицини (*больова точка, головний біль, шокова терапія*), зі спорту (*біг на місці, передача естафету, фінішна пряма*) тощо. Мета нашої статті – розглянути перехід аналітичних термінів до фразеологічної підсистеми як семантичний процес та визначити критерії розрізнення омонімічних термінів-словосполучень і фразеологізмів.

Для теоретичного осмислення фразеологізації велике значення мають праці Ю. А. Гвоздарьова, А. В. Куніна, Л. І. Ройзензона. Зокрема Л. І. Ройзензон запропонував таке визначення цього мовного явища: «Фразеологізація – це процес стабілізації й закріплення в мовленнєвій практиці даного мовного колективу як готових (тобто таких, які кожного разу не створюються заново, а лише відтворюються, вилучаються з пам'яті мовців), відносно стійких певних мовних комплексів. Формально-граматично ці комплекси можуть бути співвіднесені зі словосполученням, сполученням слів або реченням <...>» [3:114]. Зауважмо, що ми розрізняємо фразеологізацію й ідіоматизацію, оскільки не в усіх фразеологічних утвореннях можна вивести значення цілого з сукупності значень його частин.

Детермінологізація терміна-словосполучення зумовлена тими ж причинами, що й перетворення терміна-слова в загальнозживану мовну одиницю. «Ідеальний» термін, функціонуючи в межах певної терміносистеми, позбавлений образності, експресивності, емоційності. Використання спеціального слова чи словосполучення в нетермінологічному контексті спричинює, з одного боку, змінення його семантики, а з другого, – появу емоційно-експресивного забарвлення. Проте оказіональне вживання складеного терміна в переносному значенні не є достатньою підставою для того, щоб кваліфікувати цю мовну одиницю як фразеологізм. У складному процесі фразеологізації аналітичного терміна можна виділити, щонайменше, три етапи: 1) «уживлення» спеціального словосполучення в нетермінологічний контекст; 2) переосмислення терміна й оказіональне вживання його в переносному значенні; 3) формування сталого переносного значення цієї мовної одиниці внаслідок регулярного вживання її в загальнолітературній мові. Процес трансформації терміна-словосполучення у фразеологізм можна вважати закінче-

ним, коли мовленнєве явище стає фактом мови, що має бути зафіксованим у словниках. Фразеологізм термінологічного походження відтворюється в мовленні як нова мовна одиниця, при цьому його план змісту може розвиватися далі, а структура – трансформуватися (синонімічні замінення компонентів, поширення іншими словами тощо).

Під час фразеологізації терміна-словосполучення метафоричне значення заступає термінологічне і його семантика стає більш абстрактною й узагальненою. Унаслідок такого семантичного процесу ця мовна одиниця набуває фразеологічного значення й відповідно змінюються її статус та сфера функціонування. Відзначмо, що найчастіше фразеологізовані складені терміни використовують у газетно-публіцистичному стилі, якому властиві емоційність, намагання вплинути на читача оцінними судженнями, що зумовлює пошук нових мовних засобів, зокрема фразеологічних. Можна навести досить багато випадків уживання фразеологізованих словосполучень термінологічного походження в паперових та електронних періодичних виданнях, наприклад: «Дзюба – це постать у нашій культурі особлива. Його цікаво читати, про нього цікаво говорити. І ця простота оманлива – за нею постає той *вищий пілотаж* майстерності, коли цієї майстерності вже не видно» [«Літературна Україна», № 25 /5357/, 2010]; «Змінювалися покоління за поколіннями, кожна людина – зі своєю долею, світоглядом, успіхами, надіями та невдачами. Як усе це узагальнити, *звести до спільного знаменника?* Окремі події зачіпали абсолютно всіх, тому їх не може оминати жодна історія міста» [<http://www.dt.ua/3000/3150/59751/>]; «Взаємозв'язок як між атмосферними складовими (температурою та опадами), так і іншими компонентами екосистем досить складний, тому відповідь екосистем – неоднозначна й важко передбачувана. Ми здатні з певною ймовірністю спрогнозувати перші кроки поведінки системи, але не можемо оцінити *ланцюгової реакції* подальших змін, бо серйозні наукові дослідження у цьому напрямі не ведуться.» [«Дзеркало тижня», № 29 /809/, 2010]; «Задля респектабельнішої роботи з клієнтами «Українські сувеніри» відкрили сайт в Інтернеті, з допомогою якого можна придбати більшість речей з асортименту. Однак *козирною картою* ТОВ є угоди на придбання сувенірів, укладені з державними структурами: Мінпромполітики, МВС, МЗС, Державним управлінням справами, університетами ім. Т.Шевченка і М. Драгоманова» [<http://www.dt.ua/3000/3680/54063/>]; «На борту нашого космічного корабля під назвою Планета Земля – паніка. Системи життєзабезпечення дають збої... Екіпаж і пасажирів Планети Земля в *зоні турбулентності*, всіх трясє. Кава і чай проливаються на коліна, запаси палива в баках наближаються до кінця. Землі потрібно 3 млн. років для виробництва такої кількості нафти, що цивілізація спалює всього за 1 рік» [<http://ua.korrespondent.net/opinions/1110607>]. Пода-

ні аналітичні номінації мають різний ступінь фразеологізації в нетермінологічному контексті. Так, термінологічні назви *вищій пілотаж, звести до спільного знаменника, ланцюгова реакція, козирна карта* поза відповідними терміносистемами регулярно набувають сталого переносного значення (третій етап фразеологізації), натомість складений термін *зона турбулентності* можна віднести до другого етапу цього семантичного процесу (переосмислення терміна й оказіональне вживання його в переносному значенні).

Засоби масової інформації мають великий вплив на формування мовлення читачів, тому багаторазове вживання термінологічних словосполучень із новим значенням та емоційним забарвленням є одним зі джерел фразеологічних новотворів в українській мові. Мовознавці відзначають, що останнім часом мовні ідеали й еталони встановлюються в суспільстві саме під впливом мови ЗМІ.

Уживання термінологічних назв у мові художнього твору, зокрема поетичного, також зумовлює появу переносного значення у плані змісту цих мовних одиниць, що є підґрунтям їхньої фразеологізації:

«Спішу той Божий дар зібрати
Мереживом співучих рим,
Поки в душі вогніє кратер
І вал дев'ятий не накрив» (В. Калашник);
«Та прийде час, коли в годину пізно
Я свій земний життєпис допишу.
Його фіналом стане (вірю!) пісня,
В якій і серце, й душу залишу.
Поставлю в ній *три крапки*, замість крапки.
Нехай все те, що я не доказав,
Осіній день дощинками прокрапле
І запечалить осені сльоза» (В. Калашник);
«Все виняткове й випадкове
У наших споминах живе.
На щастя знайдена підкова –
Удачі *дзеркало криве*» (В. Калашник).

Спеціальні аналітичні номінації набувають у мові художнього твору емоційно-експресивного забарвлення й мають великий стилістичний потенціал.

У науковій літературі багато уваги приділено міжсистемній транспозиції термінологічних одиниць і тим семантичним процесам, що супроводжують це явище. Зокрема у плані змісту термінів-слів з'являється нове спеціальне значення внаслідок вторинної номінації. Мовний аналіз засвідчує, що термін-словосполучення в тексті з іншої галузі знань, з одного боку, здебільшого не набуває, на відміну від терміна-слова, нової термінологічної семантики, а з другого, – втрачає прита-

манне йому спеціальне значення, наприклад: «Вирішити проблеми банківського сектора можна завдяки активним банківським операціям. Тож треба починати кредитування. Якщо *критична маса* з двадцяти-тридцяти фінустанов долучиться до цього процесу, за ними потягнуться інші. Але для цього необхідна підтримка держави та Центробанку» [http://www.dua.com.ua/2010/036/7.shtml]; «<...> Позиція Генеральної дирекції щодо конкурентної політики Європейської Комісії вже на робочій стадії має враховувати *«підводні течії»*, що походять від інших дирекцій Комісії, завданням яких є захист інших, суперечливих конкурентійному праву європейських інтересів (наприклад, соціальної політики)» [http://www.yur-gazeta.com/article/151/]; «Ми не хочемо ніякою мірою применшити роль інших розділів курсу рідної мови, але, на нашу думку, саме вивчення лексики і фразеології рідної мови повинне *закласти фундамент* мовної освіти особистості, адже досконале володіння лексико-фразеологічними одиницями рідної мови забезпечує, в першу чергу, функціонування мови як основного засобу спілкування» [http://eprints.zu.edu.ua/970/1/04yanvz.pdf]. У наведених контекстах спеціальні мовні одиниці *критична маса* (фізична термінологія), *підводні течії* (географічна термінологія) і *закласти фундамент* (будівництво) не набувають відповідно економічної, юридичної та педагогічної семантики, натомість актуалізуються сталі переносні значення, що регулярно з'являються в цих мовних одиницях у нетермінологічних контекстах. Отже, складені терміни можуть фразеологізуватися в різних сферах функціонування, зокрема в газетно-публіцистичних і наукових текстах, у художній літературі.

Автори фразеологічних словників української мови, опублікованих в останні десятиріччя, подають досить багато мовних одиниць, які раніше вживалися лише як складені терміни в різних галузях знання й діяльності людини, а внаслідок метафоризації змінили свій статус і стали омонімами до власне термінологічних номінацій. Наприклад, кодифіковано фразеологізми, які за походженням є термінологічними назвами з фізики (*абсолютний нуль, за інерцією, криве дзеркало, центр ваги*), математики (*зводити до спільного знаменника, пряма лінія, ставити знак рівності, у квадраті*), лінгвістики (*в третій особі, у лапках*), біології (*перелітний птах, пташиний базар, сонна муха*), хімії (*високої /найвищої, чистої/ проби, низької /невисокої/ проби*), астрономії (*виводити на орбіту, виходити на орбіту*), філософії (*річ у собі*), географії (*підводна течія*), музики (*перша скрипка*) тощо. У словниках відбито, власне, закінчений процес фразеологізації відповідних термінів-словосполучень. Як засвідчує мовний матеріал, найчастіше фразеологізуються атрибутивні термінологічні словосполучення. Цей семантичний процес є неперервним у сучасній українській мові: у текстах різного типу

з'являються нові мовні одиниці з фразеологізованим значенням, і тому треба періодично оновлювати кодифікацію фразеологізмів термінологічного походження. Але, зауважмо, таке змінення плану змісту спеціальних аналітичних номінацій випереджає укладання лексикографічних праць, а отже, у сучасних фразеологічних словниках української мови не кодифіковано великої кількості фразеологізованих термінів-словосполучень, що вже мають на сьогодні стале переносне значення, із яким ці мовні одиниці регулярно вживаються в загальнолітературній мові.

Проблема розмежування термінологічного словосполучення й утвореного на його основі фразеологізму є досить суттєвою для лексикографів під час укладання словників різного типу, зокрема тлумачних та фразеологічних. Фразеологізм і термін-словосполучення, від якого він походить, мають ту саму структурну модель, але несумісні значення, що дає підстави розглядати їх як омоніми. Ми дотримуємося думки, що словосполучення слід кваліфікувати як термін і відокремлювати від фразеологізмів на підставі таких критеріїв: 1) мовна одиниця номінує складне спеціальне поняття, яке не може бути назване словом; 2) словесний опис цього поняття є дефініцією; 3) аналітична номінація не має конотативних сем; 4) компоненти словосполучення здебільшого не можуть замінюватися синонімами; 5) словосполучення вживається в певній сфері знань і діяльності людини.

Метафоричні перенесення в плані змісту термінологічних словосполучень спричиняють змінення системних відношень цих мовних одиниць, зокрема синонімічних. Наприклад, у загальноживаній мові синонімами до фразеологізмів термінологічного походження *мертвий капітал* і *вийти в тираж* є відповідно фразеологічні одиниці *мертва буква* і *вийти із борозни*, натомість в економічній та видавничій терміносистемах омонімічні аналітичні номінації не мають таких синонімів. Відзначмо, що у фразеологізованих термінів-словосполучень може змінюватися план їхнього вираження. Так, у фразеологізму термінологічного походження *вийти в тираж* з'явилася варіантна форма *вилетіти в тираж*, якої немає у відповідного терміна-омоніма.

Висновкова частина. Одним зі джерел розвитку загальнолітературної мови є термінологія, чому сприяють екстралінгвальні чинники, зокрема популяризація й використання в загальноживаній мові складених термінів із різних сфер знання й діяльності людей, що спричинює спочатку детермінологізацію спеціального словосполучення, а потім його фразеологізацію. В основі механізму утворення фразеологічного значення – метафоричне порівняння денотатів, наслідком якого може бути негативна оцінка, спатаж, іронічна образність тощо. Фразеологізація термінологічних словосполучень відбиває особливості еволюції мо-

ви, є свідченням постійного оновлення й розвитку мови, комунікативної потреби в нових експресивних формах вираження.

Література

1. Алефіренко М. Ф. Теоретичні питання фразеології / М. Ф. Алефіренко. — Харків : Вид-во при Харківському державному університеті видавничого об'єднання «Вища школа», 1987. — 135 с.
2. Калашник В. Біла зоря : Поезії / Передм. лауреата Шевченківської премії Ст. Сапеляка / Володимир Калашник. — Х. : Майдан, 2006. — 78 с.
3. Ройзензон Л. И. Фразеологизация как лингвистическое явление // Труды СамГУ им. А. Навои. Вып. 119. Кафедра иностранных языков / Л. И. Ройзензон. — Самарканд, 1961. — С. 101—119.

Боярова Л. Г.

Фразеологизация терминологических словосочетаний

В статье рассмотрены сущность фразеологизации терминологических словосочетаний как языкового явления и критерии разграничения омонимических составных терминов и фразеологизмов.

Ключевые слова: терминологическое словосочетание, фразеологизм, фразеологизация, омонимия.

Boyarova L. G.

Phraseologization of terminological combinations

The article deals with the nature of terminological collocations phraseologization as a language phenomenon and criteria of homonymous compound terms and phraseological units delimitation.

Key words: terminological collocation, phraseological unit, phraseologization, homonymy.